

המהדורה הראשונה של התנ"ך השלם המודפס ומקורותיה

התנ"ך השלם הראשון המנוקד והמוטעם בעולם נדפס בעיר שונצינו (Soncino) שלייד קרמונה בצפון איטליה.¹ המדפיסים היו מהגרים שהגיעו לאיטליה מאשכנז, באמצע המאה החמש-עשרה, והם אימצו להם את שם העיר כשם משפחתם – שונצינו. בשנת 1483 הם הקימו את בית הדפוס העברי הראשון, וכעבור חמש שנים, בשנת 1488, הדפיס גרשון נתן שונצינו את התנ"ך על פי כתבי יד שהיו ברשות המשפחה.²

מה טיבם ומה מקורם של כתבי היד שעליהם התבססה מהדורת הדפוס? במחקר שערך פרופ' מנחם כהן לפני כשלושה עשורים הוא הראה³ כי דפוס שונצינו מתבסס על כתבי יד אשכנזיים,⁴ שבהם שונה במידה רבה נוסח האותיות שלהם מנוסח המסורה המקובל היום בספרינו, והמוכר לנו מכתבי היד

* עיקרי הדברים המתפרסמים כאן הושמעו בקונגרס העשרים ושניים של הארגון הבין-לאומי לחקר המסורה (IOMS), שנערך במסגרת הקונגרס העולמי החמישה עשר למדעי היהדות בירושלים ב"ב באב תשס"ט (2 באוגוסט 2009).

1 סקירות כלליות על דפוס המקרא הראשונים מצויות אצל: Ginsburg C. D., *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897; reprint New York 1966, pp. 779–976; ח' רבין, אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, ע' 368–386.

2 על תולדות משפחת שונצינו, ראו א"מ הברמן, המדפיסים בני שונצינו: תולדותיהם ורשימת הספרים העברים שנדפסו על ידיהם, וינה: דפוס דוד פרענקיל, תרצ"ג; הנ"ל, הספר העברי בהתפתחותו: מסימנים לאותיות וממגילה לספר, ירושלים תשכ"ח, עמ' 86 ואילך.

3 מ' כהן, "לדמותם הקונסונאנטית של דפוס המקרא הראשונים", בר-אילן יח-יט (תשמ"א), עמ' 47–67.

4 על המציאות הטקסטואלית בחבל אשכנז באותם הימים נוכל ללמוד מעדותו של ר' יום טוב ליפמן מילהאוזן שחי בסוף המאה הארבע-עשרה ובתחילת המאה החמש-עשרה, וכך הוא כותב, בין היתר: "יען כי בעוונותינו הרבים התורה נשתכחה ולא נמצא ס"ת כתובה כשורה מפני שהסופרים בורים והלומדים אין משימים לבם לזאת, על כן יגעתי למצוא ס"ת כתובה כתיקונה באותיות ובפתוחות ובסתומות ולא מצאתי ואין צריך לומר בדקדוק חסרות ויתרות אשר נעלם מכל בני הדור, וע"ז אנו אנוסים...". וראו ד"ש לוינגר וא' קופפר, "תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהאוזן", סיני ס (תשכ"ז), עמ' רלז–רסח (ובעיקר עמ' רנא).

הטברניים המדויקים, ובראשם כתר ארם צובה.⁵ כדי לבסס קביעה זו בחר כהן ברצף הטקסט של יהושע פרקים יח–כא,⁶ והשווה את נוסחם בין דפוס שונצינו לכתר. בדרך זו הראה כי מרבית החילופים שביניהם משותפים הם לגרסאות הנמצאות בכתבי יד אשכנזיים.⁷ נוסף על כך הוא השווה גם שני כתבי יד ארץ ישראלים עתיקים מגניזת קהיר כדי להראות כי מסורת הנוסח שבדפוס שונצינו לא נוצרה באשכנז, אלא משקפת היא מסורת עתיקה ששלוחותיה מגיעות עד לארץ ישראל.⁸

במאמר זה מבקשים אנו לשוב ולבחון את הזיקה שבין דפוס שונצינו לכתבי היד האשכנזיים, ולא רק בתחום נוסח האותיות שאותו נרחיב למאות כתבי יד, אלא גם נסיף שתי קטגוריות טקסטואליות אחרות: פרשיות פתוחות וסתומות ומבנה השורות – שירת הים ושירת האזינו. הממצאים שנציג להלן מבוססים על

- 5 על דיוקו של הכתר, ראו, בין היתר, ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' י; מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' [4]; מקראות גדולות "הכתר": יהושע, שופטים ומבוא כללי, מהדיר ועורך מדעי מ' כהן, רמת-גן 1992, עמ' 44 ואילך; י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם-צובה – עדות חדשה, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 56 ואילך; י" עופר, "כתר ארם צובה – תולדות כתב היד וסמכותו", מ' גלצר (עורך), כתר ירושלים – הארות לנוסח ולמלאכת הספר, ירושלים תשס"ב, עמ' 17*–33* (ובעיקר עמ' 23*–27*).
- 6 בארבעת הפרקים האלה מצויות גם שתי קטגוריות כתיב שבהן עשה כהן שימוש לאפיון כתבי יד, ועל חשיבותן של קטגוריות כתיב בכלל לזיהוי מסורות נוסח חוץ מסורתיות ראו מאמרי: "הכתיב של הנוסח השומרונים", בית מקרא כא (תשל"ו), עמ' 54–70; "הכתיב של הנוסח השומרונים, זיקתו לכתב נוסח המסורה ומקומו בתולדות הכתיב", שם, עמ' 163–193.
- 7 הוא הדגים זאת בארבעת כתבי היד האשכנזיים האלה: לונדון 15451; לונדון 4227; ברלין 4–1; פרמה 440 (וראו פרטים עליהם במאמרו [לעיל הערה 3], עמ' 55, הערה 25). המעוניין להתרשם מהיקף השינויים בכתבי היד של ימי הביניים יוכל לעיין באפרטים המפורטים של שני התנ"כים האלה: Kennicott B., Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus, I–II, Oxford 1776–1780, reduced photocopy: Hildesheim 2003. כי"ד גינצבורג, תנ"ך מדויק היטב על פי המסורה ועל פי דפוסים ראשונים עם חילופים והגהות מכ"י עתיקים ..., לונדון 1926, ד' כרכים; ד"צ: ירושלים תש"ל, ו' כרכים. מספרו של דפוס שונצינו אצל קניקוט הוא 260.
- 8 בעקבות כהן הגיע לאותה מסקנה גם י"ש פנקובר במחקרו על כתב יד ק" של התורה: "כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישראל בן עוזיאל (כתב-יד ק"ז)", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 49–74 (ובעיקר עמ' 64–66).

243 כתבי יד אשכנזיים שנבדקו במסגרת מחקר מקיף⁹ שנועד לאפיין את כל כתבי היד ששרדו מאשכנז בחטיבת התורה בשלושת תחומי הטקסט האלה: נוסח, פרשיות ושירות.¹⁰ תחומים אלה נחשבים לסימניו המובהקים של הנוסח המקובל בעדות ישראל, וכבר התייחס אליהם הרמב"ם בהלכות ספר התורה שלו (ז, יא), וקבע: "אבל, אם כתב המלא – חסר, או החסר – מלא, או שכתב פרשה פתוחה – סתומה, או סתומה – פתוחה, או שכתב השירה כשאר הכתב [...] הרי זה פסול".¹¹

לצורך אפיון כתבי היד במחקר הני"ל¹² בשלושת תחומי הטקסט חילקנו את כמות השינויים שבהם בהשוואה לכתר¹³ לשלוש קבוצות עיקריות: קבוצה א – משקפת מצב של זהות או קרבה גדולה לכתר (=נוסח המסורה =נה"מ); מנגד קבוצה ג – המשקפת מצב של ריחוק רב מאוד; ובתוך קבוצה ב – המשקפת מצב ביניים. בניסיון להגיע לדרגת דיוק גבוהה יותר חילקנו גם כל אחת משתי הקבוצות הקוטביות א, ג לשתי קבוצות משנה: א1 ו-א2; ג1 ו-ג2.¹⁴ בעזרת אפיון כתבי היד בשלוש הקטגוריות הני"ל נוכל אפוא לאפיין גם את דפוס שונצינו ולמקמו בין הקבוצות השונות.

- 9 יי פרץ, "התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשס"ח.
- 10 מלבד מצחפי מסורה נבדקו גם שישה ספרי תורה אשכנזיים, ועל הממצאים שבהם בתחום נוסח האותיות ראו מאמרי: "נוסח האותיות בספרי תורה אשכנזיים מימי הביניים", יי שפינר ויי רוזנסון (עורכים), ספר היובל לד"ר יצחק ספיר, אלקנה תשע"ג, עמ' 325–340.
- 11 עוד לעניין חשיבות הדיוק בכתיב המילים ראו את דברי הרמב"ן בהקדמתו לתורה: "מאחר שלפי הקבלה כל התורה כולה שמותיו של הקב"ה, לכן מי שמחסיר אפילו אות אחת, נמצא פוגם באותם השמות, ומפני זה ספר תורה שטעה בו באות אחת במלא או בחסר, פסול, כי זה העניין יחייב אותנו לפסול ספר תורה שיחסר בו ו"ו אחד ממילת 'אותם' שבאו מהם שלשים ותשעה מלאים בתורה; או שיכתוב הו"ו באחד משאר החסרים, וכן כיוצא בזה, אע"פ שאינו מעלה ולא מוריד, כפי העולה במחשבה".
- 12 לעיל, הערה 9.
- 13 על החלקים החסרים בכתר ארם צובה ועל שחזורם ראו פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 97, ושם הפניות לספרות.
- 14 באופן עקרוני נעשה המיון על פי חלוקתו של מ' כהן, "מהו 'נוסח המסורה', ומה היקף אחיזתו בתולדות המסירה של יה"ב?", בתוך: עיוני מקרא ופרשנות ב (תשמ"ו), עמ' 250; וראו עוד על כך פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 102–105.

נוסח האותיות בדפוס שונצינו

לפני כמאה וחמישים שנה תיאר גינצבורג את הכתיב בספר תהלים בדפוס בולוניה משנת 1477, שבו נדפס הטקסט ללא ניקוד וללא טעמים.¹⁵ את הכתיב המלא יחסית שבמהדורה זו (בולוניה) ייחס גינצבורג למעשה ידיהם של המהדירים שביקשו, לפי טענתו, להקל על הקורא, ולפיכך הוסיפו אמות קריאה כחיקוי לכתיב הרבני.¹⁶ גינצבורג חזר על דבריו גם כשתיאר את מהדורת דפוס שונצינו של התנ"ך השלם, שיצאה לאור אחת עשרה שנים לאחר מכן. כאן לכאורה לא היה צורך בהוספת אמות קריאה, שכן הטקסט מנוקד ומוטעם, ואף על פי כן לא חזר בו גינצבורג מן הדברים, והסביר כי המהדירים ביקשו לשמר את התופעה של הוספת אמות הקריאה כחיקוי לכתיב הרבני.

כהן הצביע כבר במחקרו על נקודות תורפה בתיאורו של גינצבורג, המנתק את נוסח הכתיב של הדפוס מכתבי היד שקדמו לו, ושאל בצדק: "מה מקום יש אפוא 'לשמר' אמות-הקריאה בניגוד לנוסח המסורה וללא צורך תועלתית כלשהו?".¹⁷ גם מההקדמה לדפוס עצמו ניתן ללמוד כי המהדירים פעלו על תקן מעתיקים, ולא על תקן יוצרים, ואשר על כן אין מקום לטענת גינצבורג כי הם נטלו לעצמם רשות להתערב בעיצוב הכתיב, וכך הם עצמם כותבים בין השאר: "כי אולם עם היות היו אצלנו העתקות רבות מדויקות וטובות ואשר נלמד בהם ימים ושנים וע"י מבינים".

עוד עולה מהקדמת המדפיסים: הם מתנצלים על סטיות מן הטקסט שממנו הם מעתיקים באדיקות, ומזכירים רק חילופים בלתי מכוונים, כפי שעלול לקרות לכל מעתיק (כגון: חילופי אותיות דומות בצורתן: ה-ח, ב-כ, ד-ר וכדומה), ולא כתיבים חדשים שהם 'יוצרים', וכך הדברים בלשונם:

הוגה ודויק על ידי יודעי ספר ומביני מדע ולא נשאר שימצאו בו שגיאה או טעות ובפרט הן בכוונה הן במלות. אכן מה שאפשר שימצא בו מהשגיאה הוא התחלפות אות באות בגון ה"א בחי"ת בי"ת בכ"ף וכיוצא בזה אשר לפעמים להיות כוונת המדייק ודעתו טרודה בדיוק הכוונה והמלות העבירה עינו מלהשגיח בפרטי האותיות האלה הנזכרות הדומות בצורה וכיוצא בהם. וכן גם לפעמים דלוג אות אחת במלה ואף גם אלה

15 לדעת כהן (לעיל הערה 3), עמ' 48, הערה 5, ככל הידוע לנו, זהו הספר המקראי הראשון שסודר בדפוס עברי.

16 גינצבורג (לעיל הערה 1), עמ' 783-784; כהן (לעיל הערה 3), עמ' 49.

17 כהן (לעיל הערה 3), עמ' 50.

לא ימצאו בו רק על המעט להיות נעשה ענין הספר הזה בהשגחה יתירה למען ישלם ענינו בשלם שבפנים כפי האפשר במלאכה הזאת. לצורך אפיון דפוס שונצינו בנוסח האותיות בדקנו מדגם של רצף טקסט בסי' דברים פרקים : לא-לב והשווינו אותו לכתר.¹⁸ להלן תוצאות ההשוואה:¹⁹

פרק לא	הגרסה בכתר	הגרסה בדפוס שונצינו
פס' ב	אליהם ; ולבוא	אלהם ; ולבא
ז	אותם	אתם
י	אותם ; במעד	אתם ; במועד
יב	אלהיכם	אלדיהם ²⁰
כד	ככלות	ככלת
כז	היתם	הייתם
כח	את הדברים	את כל הדברים

פרק לב	בכתר	בדפוס
פס' ב	כשעירם	כשעירים
ג	גדל	גודל
ו	הלוא ; ויכננך	הלא ; ויכוננך
ז	זכר	זכור
ח	גבלת	גבולות [x2]
י	ישמן	ישימון [x2]
יג	ירכבהו	ירכיבהו
טו	ישרון	ישורון
יז	מקרב ; אבתיכם	מקרוב ; אבותיכם

18 במחקר הנזכר לעיל (הערה 9) בדקנו גם רצף טקסט של שני הפרקים שמות יד-טו, אך לא נציגם כאן בשל קוצר היריעה, אלא רק נעיר על פְּמוֹתָם בהמשך. ראו פרץ, שם, עמ' 114.

19 עותק מן הדפוס מצוי במיקרופילם במכון לתצלומי כתבי היד העבריים באוניברסיטה העברית בירושלים, ועותק נוסף נמצא במפעל מקראות גדלות היכתי', באוניברסיטת בר אילן. לאחרונה, זכה דפוס זה להיכלל במאגר הספרים הסרוקים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ואולם הוא נסרק רק מספר במדבר כח, כב.

20 זו הגרסה בדפוס : אלדיכם (ולא : אלהיכם). המדפיסים בדפוס זה נמנעו מלהדפיס את שם ההוויה ואת שם האלוהות כפי שמופיעים בכתבי היד שמהם העתיקו, ובמקום זאת הדפיסו באופן שיטתי : יהוד ; אלדים.

כ	תהפכת ; לא-אמן	תהפכות ; לא-אמון
כא	קנאוני	קנאני
כב	ותיקד	ותקד
כד	בהמת ; זחלי	בהמות ; זחלי
כו	ידנו	ידינו
לב	ומשדמת ; ענבמו ; אשכלת ; מררת	ומשדמות ; ענבימו אשכלות ; מרורות [x2]
לד	כמס ; באוצרתי	כמוס ; באוצרותי
לה	עתדת	עתידות [x2]
לח	יקמו	יקומו
מג	יקום	יקם
מו	אלהם ; לעשות	אליהם ; ולעשות
נ	עמיך	עמך
נא	צן ; אותי	צין ; אתי
נב	תבוא	תבא

הערות ומסקנות

- א. סך כל החילופים בשני הפרקים בדברים מגיע ל-46. רובם המכריע (43 חילופים) הם חילופים של כתיב מלא וחסר, ומיעוטם (3) הם חילופים אחרים (חילופי גופים בנטיית השם [לא, יב], תוספת ו"ו החיבור [לב, מו] ותוספת מילה [לא, כח]). יש לשים לב לעובדה שאין עקיבות מוחלטת בחילופי מלא וחסר, דהיינו: לא בכל הכתיבים החסרים בכתר יש תמיד כנגדם כתיבים מלאים בדפוס או להפך. מסיכום החילופים עולה שב-30 מקרים הכתיב הוא מלא בדפוס לעומת חסר בכתר, וב-13 המקרים הנותרים להפך: כתיב חסר בדפוס לעומת כתיב מלא בכתר.
- ב. תמונה דומה מאוד עולה גם מבדיקתנו את שני הפרקים בספר שמות (יד–טו). בסך הכול נמצאו 30 חילופים, מהם 17 בכתיב מלא בדפוס לעומת כתיב חסר בכתר, להפך: 11 בכתיב חסר בדפוס לעומת מלא בכתר, והשניים

- הנותרים הם חילופים אחרים.²¹ כל החילופים, בלי יוצא מן הכלל, הן אלה שבדברים הן אלה שבשמות, כולם מצויים בכתבי היד האשכנזיים שבדקנו. על פי כמות החילופים הנמצאים בדפוס יש אפוא לשייכו לקבוצה ג המשקפת מצב קיצוני של ריחוק מנה"מ.
- ג. למען הסר ספק ולוודא ששני פרקי המדגם בדברים אינם חריגים בכמות שינוייהם, וכי הם מייצגים את מרווח השינויים בספר כולו, הרחבנו את הבדיקה לכל ספר דברים, ואכן נמצאו בסך הכול 425 חילופים (בכתיב מלא וחסר ובחילופים אחרים). על פי נוסחה שהצענו בעבודתנו לחישוב אומדנה בספרים שלמים על פי בדיקות מדגם, עשויים להיות בתורה כולה למעלה מ-2000 חילופים בנוסח האותיות.²²
- ד. לכמות הכתיבים החסרים בדפוס (לעומת הכתיבים המלאים בכתר) יש חשיבות רבה לנושא דיוננו. ראינו שבדברים לא-לב יש 13 מקרים כאלה (כ-28% מסך כל החילופים) ובשמות 11 מקרים (כ-37%). כהן השתמש בעובדה זו כאחד הנימוקים נגד גינצבורג שטען כי המהדירים מילאו את הכתיב החסר בדפוס כדי להקל על הקורא. בצדק הקשה כהן, אם זו הייתה דרכם בההדרה, מדוע לא מילאו גם תיבות אלה? ועוד יש להוסיף ולהקשות על גינצבורג: מלבד הכתיבים החסרים הנ"ל שכנגדם הכתיב מלא בכתר, ישנם לפחות כ-50 כתיבים חסרים נוספים בדברים לא-לב המשותפים לדפוס ולכתר, וכמספר הזה גם בשמות יד-טו.²³ אם מגמת המדפיסים היא למלא את הכתיב החסר כטענת גינצבורג, מדוע לא מילאו גם במקומות האלה?²⁴ מכאן שהמדפיסים שיקפו נאמנה העתקות (די) מדויקות מכתבי היד כעדותם בהקדמה לדפוס.
- ה. זאת ועוד, הזיקה ההדוקה שבין הדפוס לכתבי היד האשכנזיים באה לידי ביטוי לא רק בכמות השינויים, אלא גם בגרסאות המשותפות ביניהן, כפי שניתן להיווכח משתי הטבלות שלהלן.

21 אחד מהם המשותף לדפוס ולכתבי יד אשכנזיים קשור בכתיבת שם השם בפרק טו, יז: נוסח המסורה גורס שם אדנות ("מקדש אדני"), ואילו הדפוס ושישים כתבי יד כמותו גורסים שם הווייה ("מקדש יהוד" [=יהוה]).

22 ראו דרך חישוב האומדנה: פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 102-105.

23 מדובר בתיבות הראויות מבחינה דקדוקית להיכתב בכתיב מלא.

24 בין התיבות הנכתבות בכתיב חסר יש לא מעטות שיש בהן שני כתיבים חסרים כגון בשמות יד: "ישלשם" (פסי ז); "תספוי" (פסי ג); ובפרק טו שם: "תהמת" (פסי ד); "תהמת" (פסי ט); "תהלת" (פסי יא); "ובמחלת" (פסי כ).

חילופי נוסח בדפוס שונצינו דברים לא-לב²⁵

תמיכה בכ"י	הנוסח בשונצינו	הנוסח בכתר	דברים	תמיכה בכ"י	הנוסח בשונצינו	הנוסח בכתר	דברים
45	ישימון	ישמן	לב, י	139	הייתם	היתם	לא, כז
43	עמך	עמידך	לב, נ	132	בהמות	בהמת	לב, כד
39	אלהיהם	אלהיכם	לא, יב	114	ידינו	ידנו	לב, כז
38	אליהם	אלהם	לב, מו	111	מקרוב	מקרב	לב, יז
33	יקמו	יקומו	לב, לח	110	ענבימו	ענבמו	לב, לב
30	את כל	את	לא, כח	96	אתם	אותם	לא, ז
29	תהפכות	תהפכת	לב, כ	92	תבא	תבוא	לב, נב
26	גודל	גדל	לב, ג	84	הלא	הלוא	לב, ו
25	אמון	אמן	לב, כ	84	ולבא	ולבוא	לא, ב
24	צין	צן	לב, נא	79	יקם	יקום	לב, מג
22	עתידות	עתדת	לב, לה	77	אתם	אותם	לא, י
21	זוחלי	זחלי	לב, כד	77	ומשדמות	ומשדמת	לב, לב
21	ככלת	ככלות	לא, כד	73	אתי	אותי	לב, נב
18	אבותיכם	אבתיכם	לב, יז	72	במועד	במעד	לא, י
17	אליהם	אלהם	לא, ב	71	כשעירים	כשעירם	לב, ב
17	גבולות	גבלת	לב, ח	66	כמוס	כמס	לב, לד
17	מרורות	מררת	לב, לב	63	זכור	זכר	לב, ז
13	ולעשות	לעשות	לב, מו	54	ישורון	ישרון	לב, טו
11	קנאני	קנאוני	לב, כא	48	אשכלות	אשכלת	לב, לב

25 לעיל ציינו כי במחקרנו (לעיל הערה 9) נבדקו 243 כתבי יד אשכנזיים, ואולם יש מהם שחסר בהם ספר דברים או שמות בפרקי המדגם, ולכן הנתונים בדברים מחושבים מתוך 226 כתבי יד, ובשמות הם מחושבים מתוך 232 כתבי יד.

תמיכה	הנוסח	הנוסח	דברים	תמיכה	הנוסח	הנוסח	דברים
בכ"י	בשונצינו	בכתר	בכ"י	בכ"י	בשונצינו	בכתר	בכ"י
10	ותקד	ותיקד	לב, כב	47	ויכונך	ויכונך	לב, ו
8	באוצרותי	באוצרתי	לב, לד	47	ירכיבהו	ירכבהו	לב, יג

חילופי נוסח בדפוס שונצינו שמות יד-טו

תמיכה	הנוסח	הנוסח	שמות	תמיכה	הנוסח	הנוסח	שמות
בכ"י	בשונצינו	בכתר	בכ"י	בכ"י	בשונצינו	בכתר	בכ"י
49	חמה	חומה	יד, כב	133	גאנך	גאונך	טו, ז
48	אפך	אפיך	טו, ח	128	שמע	שמוע	טו, כו
48	ממותנו	ממתנו	יד, יב	120	אתם	אותם	יד, ט
45	ויראו	וייראו	יד, י	96	עליהם	עלהם	טו, יט
44	החרות	החירת	יד, ט	93	צפון	צפן	יד, ב
42	החירות	החירת	יד, ב	90	בכבדות	בכבדת	יד, כה
34	בגדול	בגדל	טו, טז	83	צפון	צפן	יד, ט
32	אדירם	אדירים	טו, י	83	שלישיו	שלישיו	טו, ד
19	וירהו	ויראו	טו, כה	80	אלימה	אילמה	טו, כז
12	יוצאים	יצאים	יד, ח	71	באלים	באלם	טו, יא
12	לאתנו	לאיתנו	יד, כז	60	(מקדש) יהוד [ניהוח]	(מקדש) אדני	טו, יז
9	עושה	עשה	טו, יא	53	וחלו	וחילו	טו, ד
7	תרישמו	תורישמו	טו, ט	51	לשתות	לשתת	טו, כג
5	חונים	חנים	יד, ט	50	אופן	אפן	יד, כה

הערות לטבלות

- אלה מקצת הממצאים העולים מהנתונים בטבלות.
- א. כל אחד מחמשת החילופים הראשונים שבדברים משותפים לדפוס ול-110 כתבי יד לפחות.
- ב. ששת החילופים שאחריהם, בנוסף להיותם משותפים ל-77-96 כתבי יד, הם כולם בכתבי חסר, בניגוד לדברי גינצבורג שטען למילוי הכתיב.

- ג. החל מהחילוף השנים עשר ועד לארבעים ושישה חוזרת על עצמה אותה תמונה של חילופים המשותפים לדפוס ולעשרות כתבי יד, וחלקם שוב בכתבים חסרים.
- ד. תמונה קרובה לזו עולה גם מכמויות החילופים בשמות המשותפים בין הדפוס לכתבי היד האשכנזיים.
- ה. ראוי לתשומת לב הוא החילוף בשמות טו, יז שאינו חילוף של מלא וחסר אלא של גרסה אחרת בשמו של ה'. נוסח המסורה גורס שם אדנות ("מקדש אדני"), ואילו הדפוס גורס שם הויה ("מקדש יהוד"). לגרסה זו שבדפוס יש תימוכין ב-60 כתבי יד אשכנזיים.²⁶

פרשיות פתוחות וסתומות

נעבור עתה לתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות. בקטגוריה זו בדקנו מדגם של 15 פרקים: בשמות (פרקים י-יז) ובדברים (פרקים כח-לד), בסך הכול 45 פרשיות פתוחות וסתומות. רשמנו כל חילוף בין הדפוס ובין רשימת הרמב"ם (=הכתר), הן בסוג הפרשה (מפתוחה לסתומה ולהפך) הן במיקומה, היינו: תוספת או חסרון של פרשה. לצד פירוט החילופים הוספנו גם את כמות כתבי היד האשכנזיים המשותפים לגרסה שבדפוס.

26 במאמר זה איננו נוגעים כלל בסוגיית תהליכי המסירה החלים בכתבי היד, דהיינו בתיקונים של מסרנים / מגיחים המתקנים בדרך כלל את הגרסאות שלפניהם על פי הערות מסורה קטנה. במקרה דנן הגרסה: "מקדש יהוד" [=יהוה] (שמות טו, יז), שנמצאה ב-60 כתבי יד אשכנזיים, תוקנה לאחר מכן בידי מסרנים בכמחצית מכתבי היד ל"אדני" כבנה"מ, ומעניין שדוקא הגרסה המנוגדת לנה"מ היא שחדרה לדפוס שונצינו. על נושא תהליכי המסירה שחלו בארבעת פרקי המדגם שצינו לעיל ראו בהרחבה פרץ, (לעיל הערה 9), עמ' 119-150; ועל דרכי התיקון בתהליכי המסירה ראו מאמרי: "דרכי הגהת הטקסט המקראי בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים", טללי אורות טו (תשס"ט), עמ' 19-34.

חילופי הפרשיות בין דפוס שונצינו לכתר בשמות י-ז

מ"מ	ד"ה	פרשה בכתר	פרשה בדפוס שונצינו	כ"י אשכנזיים משותפים לדפוס	ב- %
יא, א	ויאמר	פ	ס	143	62%
טז, יא	וידבר	פ	ס	142	61.5%
יב, לו	ויסעו	פ	ס	137	59.3%
יג, א	וידבר	פ	ס	137	59.3%
יד, טו	ויאמר	פ	ס	137	59.3%
יז, א	ויסעו	פ	ס	134	58%
יב, מג	ויאמר	פ	ס	132	57.1%
יז, ח	ויבאו	פ	ס	132	57.1%
יד, כו	ויאמר	פ	ס	131	56.7%
יז, יד	ויאמר	פ	ס	130	56.3%
יג, יא	והיה	פ	ס	124	53.7%
י, כא	ויאמר	פ	ס	120	52%
יד, א	וידבר	פ	ס	120	52%
טו, כ	ותקח	פ	ס	104	45%
יג, ה		--	ס	173	77.2%
טז, ו		--	ס	106	43.3%
יב, נא	ויהי	ס	--	34	
יב, כא	ויקרא	פ	--	1	

חילופי הפרשיות בין דפוס שונצינו לכתר בדברים כח-לד

מ"מ	ד"ה	פרשה בכתר	פרשה בדפוס	כ"י אשכ' משותפים לדפוס	ב- %
לג, ח	וללוי	פ	ס	138	61.6%
לא, יד	ויאמר	פ	ס	130	58%
כח, א	והיה	פ	ס	128	57.1%
כח, טו	והיה	פ	ס	128	57.1%
כט, א	ויקרא	פ	ס	125	55.8%
לב, מד	ויבא	פ	ס	97	43.3%
לג, ז	וזאת	ס	--	20	
לג, כב	ולדן	ס	--	4	
לב, מח	וידבר	פ	--	1	
לא, טז	... הנך	--	ס	186	83%
לג, ו	יחי	--	פ	181	80.8%
לג, כג	ולנפתלי	--	ס	175	78.1%
לא, ט	ויכתב	--	ס	173	77.2%
לא, כב	ויכתב	--	ס	113	50.4%
לא, כג	ויצו את	--	ס	50	22.3%

הערות ומסקנות

א. מתוך 25 הפרשיות בשמות נמצאו 18 חילופים (72%) בין הדפוס ובין החלוקה שברשימת הרמב"ם. ב-14 מהם מסומנת פרשה סתומה בדפוס במקום פתוחה ברמב"ם; בשני מקומות לא סומנה פרשה כלל ובשני מקומות אחרים נוספה פרשה שאינה ברשימת הרמב"ם. גם מהמדגם בדברים עולה תמונה דומה לזו, ושם הפער גדול יותר. מתוך 20 פרשיות המדגם נמצאו 15 שינויים לעומת רשימת הרמב"ם (75%): שש פרשיות סתומות במקום פתוחות, שלוש חסרות ושש עודפות.

ב. כשם שהרחבנו את הבדיקה בנוסח האותיות לספר דברים כולו לוודא שכמות החילופים אינה מקרית, כך עשינו גם בתחום הפרשיות. השווינו את כל 158 הפרשיות שבספר דברים כולו²⁷ בין הדפוס לרשימת הרמב"ם, והתוצאה היא: 57 חילופים – 31 בצורת הפרשה מפתוחה לסתומה ולהפך, ו-26 בכמות הפרשיות. כמות השינויים שבדפוס ממקמת אותו אפוא בקבוצה ג, המשקפת מצב של ריחוק קיצוני מחלוקת הפרשיות שברשימת הרמב"ם.

ג. גינצבורג מזכיר אמנם את חילופי הפרשיות בין דפוס שונצינו לרשימת הרמב"ם,²⁸ אך אינו מתייחס לקשר הישיר שבין הדפוס לכתבי היד האשכנזיים שקדמו לו. בדיקה כזאת שתוצאותיה מובאות לעיל בטבלות מלמדת על הזיקה ההדוקה שביניהם, ובייחוד על הפרשיות העודפות בדפוס, המשותפות ברובן המכריע בשיעורים שבין 50%–80% ויותר. שיעור גבוה זה של שיתוף ביניהם אינו יכול להיות מוסבר, אלא מתוך הנחה שהמדפיסים התבססו על כתבי יד שהיו לפנייהם, ולא שהם הוסיפו את הפרשיות על דעת עצמם.²⁹

- 27 הרמב"ם, הלכות ספר תורה, סוף פרק ח: "מנין הפתוחות של ספר זה (=דברים) שלשים וארבע, והסתומות מאה ועשרים וארבע, הכל מאה וחמשים ושמונה".
- 28 גינצבורג (לעיל הערה 1), עמ' 823–824. הוא מפרט את רשימת החילופים בפרשיות בין הדפוס לרשימה המקובלת (=הרמב"ם), ואולם רק את הפרשיות החסרות ואת העודפות, ואינו מתייחס לחילופים בסוג הפרשה מפתוחה לסתומה או להפך. יש לתקן ברשימתו שני מקומות משובשים אלה: (א) בדפוס שונצינו יש פרשה נוספת בדברים לא, כג ולא בפסוק כה כפי שהוא מציין (נראה שהייתה קפיצת עין, כי שני הפסוקים פותחים בתיבה "ויצאו". (ב) יש פרשה עודפת בדפוס בדברים לג, ו ("יחי ראובן") ולא ב-לב, ו כפי שמציין גינצבורג.
- 29 מאמר מקיף שלי בנושא הפרשיות ("מסורות החלוקה של הפרשיות הפתוחות והסתומות בכתבי יד אשכנזיים מקראיים מימי הביניים") עומד להתפרסם ב-*JSL* 13 (2017) – כתב עת אלקטרוני למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן.

מבנה שירת הים ושירת האזינו

- נעבור עתה לקטגוריה השלישית – צורות הכתיבה של שירת הים³⁰ ושל שירת האזינו.³¹ ואלה הממצאים:
- א. הדפוס אינו מקפיד על כתיבת התיבה "הבאים" בראש הדין בשירת הים,³² ולא על השורות שלפניה ושל אחריה, כפי שאין מקפידים מרבית כתבי היד האשכנזיים.³³
- ב. טקסט השירה (שמות טו, א-יח; שורות 1-28) ערוך אמנם בצורת שירה, אבל חלוקתו הפנימית אינה לפי החלוקה המקובלת. השורה הראשונה אינה כתובה כדרכה בשורה אחת שלמה, אלא מחולקת לשתי צלעות. לאחריה אמנם מחולקות השורות לסירוגין לשלוש צלעות ולשתיים, בצורת אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח, אולם לא כמקובל בימינו (עפ"י רמב"ם) – תיבה אחת בצלע ראשונה ותיבה אחת בצלע השלישית (בשורה בת שלוש הצלעות) – אלא שתי תיבות בכל צלע ולעיתים אף יותר.
- ג. התופעה הבולטת ביותר המאפיינת את המסורת האשכנזית (בניגוד לספרי ספרד) ומצויה גם בדפוס שונצינו, והיא כתיבתו ללא רווחים של הפסוק האחרון בשירה כשאר כל הכתב (פסוק יט, שורות 29-30). צורת כתיבה זו משקפת את הדעה שרווחה באשכנז, ולפיה שתי השורות האחרונות (29-30)

30 על צורות הכתיבה של שירת הים באשכנז ראו בהרחבה את מאמרי: "מסורות הכתיבה של 'שירת הים' באשכנז", י' עופר ור' זר (עורכים), ישראל – מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, ירושלים תשע"א, עמ' 179-203.

31 על צורות הכתיבה של שירת האזינו באשכנז ראו בהרחבה את מאמרי: "מסורות הכתיבה של שירת האזינו בכתבי יד אשכנזיים מקראיים מימי הביניים", מ' אביעזר, א' עסיס וי' שמש (עורכים), זר רימונים – מחקרים במקרא ובפרשנותו מוקדשים לפרופ' רימון כשר, בסדרה: *International Voices in Biblical Studies*, הוצאת Society of Biblical Literature (SBL), אטלנטה ארה"ב 2013, עמ' 355-374.

32 על פי רמב"ם, הלכות ספר תורה ז', ה' הם נועדו לספר תורה "למצוה מן המובחר", ובכל זאת יש כתבי יד, בעיקר ספרדיים המקפידים על כך: "יש דברים אחרים שלא נאמרו בגמרא ונהגו בהם הסופרים וקבלה הוא בידם איש מפי איש, והן [...] שיהיה בראש השיטין למעלה משירת הים: הבאים, ביבשה, השם, מת, במצרים, חמש שיטין, ולמטה מן השירה חמש שיטין תחלת כל שיטה מהן כך: ותקח, אחריה, סוס, ויצאו, ויבאו [...]"; וראו פירוט כתבי היד אצל פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 249-251.

33 ראו בהרחבה מאמרי: "תחבולות סופרים בכתיבת הקטעים שלפני שירת הים ושירת האזינו", קונטרס / *Quntres* 3 (2012), עמ' 35-59, גרסה מקוונת: <https://taljournal.jtsa.edu/index.php/quntres>

אינן מהוות חלק אינטגרלי מן השירה, בניגוד לספרי ספרד.³⁴ פרופ' פנקובר עמד כבר על התופעה הזאת במדגם של כתבי יד אשכנזיים,³⁵ ובדיקתנו המקיפה העלתה שכך נוהגים למעלה מ-200 כתבי יד המהווים כ-90% מכלל כתבי היד האשכנזיים שנבדקו במחקר לעיל.³⁶

ד. גם בשירת האזינו אין הקפדה בדפוס על כתיבת התיבה "ואעידה" בראש הדף, ולא על השורות שלפני השירה ושלאחריה, כשם שאין הקפדה בכתבי היד האשכנזיים.³⁷ עם זאת, שירת האזינו עצמה ערוכה בדפוס בצורת שירה, אבל לא כל השירה, אלא רק חלקים ממנה נדפסו בצורת שירה, וחלקים אחרים כשאר כל הכתב. ולא זו אף זו, גם החלקים הערוכים בצורת שירה אינם ערוכים בצורה המקובלת – בשני טורים מקבילים – אריח על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה, אלא בשלושה טורים: הצלע השנייה היא המשכה של הראשונה, והצלע השלישית היא המשכה של השנייה (ראו צילום השירה בסוף המאמר). עריכת השירה בשלושה טורים מקבילים מצאנו בחמישה כתבי יד אשכנזיים, כמו כן מצאנו גם את כתיבת השירה כשאר כל הכתב ב-17 כתבי יד, ואולם שילוב שתי הצורות גם יחד לא מצאנו כדוגמתו בכתבי היד.³⁸

34 רב"ע בפירושו הארוך לשמות טו, יט (מתוך מהדורת מקראות גדולות 'הכתר', שמות א, בעריכת מ' כהן, רמת-גן, תשי"ע): "כי בא סוס פרעה – לפי דעתי, כי גם זה הפסוק מהשירה, להזכיר הפלא שהיה בתוך פלא, כאשר פרשתי" (שמי' יד, כט). לעומתו כותב רמב"ן (טו, יט) בדחותו את פירוש רב"ע: "כי בא סוס פרעה – אמר רבי אברהם, שגם זה מן השירה, כי היו משוררים ואומרים: כי בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו בים, וישב ה' עליהם את מי הים, בעוד בני ישראל הולכים ביבשה בתוך הים; והוא נס בתוך נס. ואיננו כלשון השירה והנבואות אבל פירושו [...]".

35 י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר (לעיל הערה 5), עמ' 38–41.

36 ראו פרץ (לעיל הערה 30), עמ' 190–195.

37 ראו פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 289–291.

38 על השאלה מדוע רק חלק משירת האזינו נערך ונדפס כשירה, ואילו חלקה האחר נדפס כשאר כל הכתב נוכל רק לשער ולומר כי הדבר נעשה אולי מתוך רצון (וגם מטעמי חיסכון) לסיים את התורה כולה בסוף עמוד, בלא לגלוש לראש עמוד חדש. בד"כ בעמוד רגיל בדפוס יש 30 שורות (פה ושם חריגים), ואילו בעמוד האחרון המסיים את התורה כולה יש אמנם 28 שורות טקסט, אבל גם ארבע שורות נוספות של קולופון, ובסה"כ 32 שורות הממלאות את העמוד כולו עד סופו. על תחבולות שונות של סופרים בתכנון העריכה של הדף ראו מאמרי הנזכר לעיל, הערה 33.

בין דפוס שונצינו לדפוס ונציה

לסיום דברינו, נעיין במהדורת מקראות הגדולות דפוס ונציה – מהדורת יעקב בן-חיים (רפ"ד-רפ"ה, 1524–1525), אשר יצאה לאור פחות מארבעים שנה לאחר דפוס שונצינו, ונבחן את השינויים שחלו בה תוך פרק זמן כה קצר. נוסח האותיות שבדפוס זה מצביע על טיפוס טקסט השונה לחלוטין מזה המשתקף בדפוס שונצינו. פרופ' פנקובר חקר את דפוס ונציה, ובין השאר הראה, כי הוא מבוסס בעיקרו על כתבי יד ספרדיים המדויקים יותר.³⁹ ולמרות ההתקרבות הגדולה לנוסח המסורה עדיין נותרו בו שינויים אחדים בשלוש הקטגוריות שעמדנו עליהן, ואפשר שהן השפעות אשכנזיות. להלן נתייחס בקצרה לכל אחד משלושת תחומי הטקסט שנידונו לעיל.

(א) נוסח האותיות

- א. בשני פרקי המדגם בשמות (יד-טו) זהה לחלוטין נוסח האותיות בדפוס ונציה לנוסח המסורה, אבל בשני פרקי המדגם בדברים נותרו עדיין שלושה שינויים: (א) לב, ו: בנה"מ: "קנד", בדפוס ונציה: "קניך"; (ב) לב, לד: בנה"מ: "הלא", בדפוס: "הלוא";⁴⁰ (ג) שם: בנה"מ: "באוצרתי", בדפוס: "באצרת". ר' ידידיה מנורצי, בעל "מנחת שי", העיר בפירושו על שלושת השינויים האלה, והם תוקנו במהדורות שאחריו.⁴¹
- ב. לעיל אמרנו, כי כמות החילופים בין דפוס שונצינו לכתר מוערכת בלמעלה מ-2000 בתורה כולה. בדפוס ונציה משתנה התמונה מקצה אל הקצה, וכמות החילופים מצטמצמת ל-111 בלבד.⁴²

39 י"ש פנקובר, "יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות", א-ב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב.

40 ראו מ' ברויאר, נוסח המקרא ב"כתר ירושלים" ומקורותיו במסורה ובכתבי יד, הוצאת קרן המסורה, ירושלים תשס"ג, עמ' 42 הערה 34.

41 יש לציין כי ר' ידידיה מנורצי (ראשית המאה הי"ז) השתמש במהדורה השנייה של המקראות הגדולות משנת 1548, ואלה הוא מכוון את הערותיו הן בנוסח האותיות הן בחלוקה לפרשיות.

42 כך מנינו על פי ספרו של מ' ברויאר (לעיל הערה 40). והשוו י"ש פנקובר (לעיל הערה 39), כרך א, עמ' 219–220.

(ב) פרשיות פתוחות וסתומות

- א. כמו בנוסח האותיות כך גם בחלוקה לפרשיות אין שינויים בשמות בשמות פרקי המדגם, אבל בשבעת פרקי המדגם בדברים נותרו עדיין שלושה שינויים בהשוואה לרשימת הרמב"ם (=הכתר): בפרק כח, א סומנה פרשה סתומה במקום פתוחה; בפרק ל, טו לא סומנה פרשה כלל במקום סתומה שיש בכתר; ובפרק לג, כג סומנה פרשה עודפת במקום שאין כלל פרשה בכתר. פרשה זו כזכור נמצאה גם בכ-80% מכתבי היד האשכנזיים מתוך 224 שנבדקו בפרשיות.⁴³
- ב. גם על שלושת החילופים האלה בפרשיות העיר מנחת שי, וכך הביא לתיקונם במהדורות שאחריו. על הפרשה הראשונה (כת, א) הוא כתב "פתוחה", על הפרשה השנייה – "פרשה סתומה",⁴⁴ ועל הפרשה העודפת הוא כתב: "אין בו פיסקא ובסי תגי פרשה סתומה, ואין אנו נוהגין לעשותה".

(ג) שירת הים ושירת האזינו

- א. לעומת שתי הקטגוריות הנ"ל שבהן קירבה מהדורת בן-חיים את נוסחה לזה המקובל היום, נותר עדיין מאחור תחום השירות. שירת הים כולה, לרבות שורות 29–30, ערוכה לסירוגין החל מהשורה הראשונה במבנה של שתי צלעות בשורה, ואחר כך צלע אחת בשורה.⁴⁵ אין לדעת בדיוק על מה הסתמך בן-חיים במבנה השירות. מכל מקום מבנה זה של שירת הים, גם אם ראה אותו בכתבי יד ספרדיים, יש להניח שהיה בבחינת חריג.⁴⁶ לעומת זאת באשכנז, כפי שראינו לעיל, הוא היה די נפוץ, ומצאנו אותו ב-44 כתבי יד

43 השוואת פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 192, והערה 67 שם.

44 אף ר' מנחם די לונזאנו (רמד"ל, חי בסוף המאה הטי"ז), אור תורה, בתוך: שתי ידות, ויניציאה שע"ח, אומר בתחילת חיבורו שהוא מגיה את מקראות גדולות 1548. ועל אתר הוא מעיר על פרשה זו: "ראה נתתי – פרשה סתומה היא וטעה המדפיס שלא עשה בה פיסקא".

45 פנקובר, נוסח התורה בכתר (לעיל הערה 5), עמ' 33 עומד על צורת הכתיבה של השירה בכמה וכמה דפוסים ראשונים, וביניהם גם דפוס ונציה.

46 הדברים נאמרים בזהירות רבה, שכן לא ראינו אינה ראייה. ראו פנקובר, נוסח התורה בכתר (לעיל הערה 5), עמ' 36 ואילך, שם הוא בדק את שירת הים בעשרה כתבי יד ספרדיים, והשווה גם למאמרו: Penkower J.S., "A Sheet of Parchment from a 10th or 11th Century Torah Scroll: Determining its Type among Four Traditions (Oriental, Sefaradi, Ashkenazi, Yemenite)", *Textus XXI* (2002), pp. 256–257.

שונים (19%).⁴⁷ ושמא בן-חיים בחר בצורה זו שראה בכתבי יד אשכנזיים, כיוון שהיא הייתה נוחה לו בהדפסה, ולא הצריכה שינויים במבנה הדף הסטנדרטי.

ב. גם שירת האזינו אינה כתובה בצורה המקובלת. היא אמנם ערוכה בשני טורים מקבילים, אך בטור הימני כתובות 2–3 מילים (ובמקרים אחדים אפילו מילה אחת), ובטור השמאלי כתובה בדרך כלל מילה אחת ולפעמים שתיים. יוצא אפוא שבכל שורה נכתבו בממוצע 4–5 מילים בשני הטורים, ובסך הכול נכתבה השירה כולה ב-122 שורות.⁴⁸ נראה שגם כאן כמו בשירת הים, סידר כך בן-חיים את השירה כדי לשמור על הצורה הסטנדרטית של הדף שבו מופיעים התרגום, המסורה והמפרשים. לו היה כותב את השירה ב-70 שורות כמקובל, צורת הדף הייתה משתנה בשל הטקסטים האחרים שמסביב לטקסט המקראי, ומזה ביקש בן-חיים להימנע.⁴⁹

47 ראו את פירוטם אצל פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 254, הערה 45; והשוו פרץ, צורות הכתיבה של שירת האזינו (לעיל הערה 31), עמ' 189.

48 בין כתבי היד האשכנזיים נמצאו אמנם אחדים שבהם נכתבו צלעות צרות מאלה שכתובות ב-70 השורות, אך מספרן אינו מגיע ל-122 שורות, כגון: כ"י 120 (כתב את השירה ב-111 שורות, ושני כתבי היד 140 ו-202 כתבו כל אחד מהם ב-97 שורות) (ראו זיהוי כתבי היד ברשימה אצל פרץ (לעיל הערה 9), עמ' 47–80).

49 על צורת הכתיבה של שירת הים בדפוסים החדשים בני ימינו ראו מאמרי (לעיל הערה 30), עמ' 199–200.

דפוס שונצינו (1488) – שירת האזינו (דברים לב)

פרשה האזינו
 והרין קרת חבילה
 והואם קרת חבילה
 חמ חקרים קרת
 כמחר חבילה חבילה
 חבילה חבילה חבילה

האזינו
 והשמעו השמים
 והשמעו
 במערי לקחי
 אבותי בשערים
 ומרכיבים עלי
 כי שם ידחה
 וגדלו לאלהינו
 תמים גדלו
 ודבריו משפט אל
 ואין עול צדק
 הוא: שחת לו לא
 מובטח דוד
 ופרתו אל:
 ואת עסקי בל ואל

אצותו
 ומימי פופור
 ובסמך אצותו
 חקקו כפאת מימי כרותו סמך
 ונשכו על דתה
 וקריסי סלקשא דעל עשא
 אך בשמך רוי אצת סמך
 חבו רבותא קדם אצותו
 חקקת רשקמן עפרותו
 אך כל אצותה חקקת
 אצותו כמטא דסן קרמור
 ענינה זכיק
 סן קדם רוכא וקשש ווא
 חבירו דלען לא צדה
 בעצ רפלות לטענת דא
 דאצתו עבדותו ואצותו
 תא קדם: אצותו נפח
 חקקתו
 דא עא קמבדו אצותו תא חקקתו
 חבילה

אבן עזרא
 אבן עזרא יסד המעמד לו לא כבודו - עמו ישב בקרבך - חקקתו יתקו אל יעקב - חדרו ראשו כבודו - וחיבתו הגדול - שחת לו לא בני מוסים - מעבוד על עיניה דדתי

האזינו
 אבן עזרא
 ושמעו השמים
 והשמעו
 במערי לקחי
 אבותי בשערים
 ומרכיבים עלי
 כי שם ידחה
 וגדלו לאלהינו
 תמים גדלו
 ודבריו משפט אל
 ואין עול צדק
 הוא: שחת לו לא
 מובטח דוד
 ופרתו אל:
 ואת עסקי בל ואל

אבן עזרא
 אבן עזרא יסד המעמד לו לא כבודו - עמו ישב בקרבך - חקקתו יתקו אל יעקב - חדרו ראשו כבודו - וחיבתו הגדול - שחת לו לא בני מוסים - מעבוד על עיניה דדתי

האזינו
 והשמעו השמים
 והשמעו
 במערי לקחי
 אבותי בשערים
 ומרכיבים עלי
 כי שם ידחה
 וגדלו לאלהינו
 תמים גדלו
 ודבריו משפט אל
 ואין עול צדק
 הוא: שחת לו לא
 מובטח דוד
 ופרתו אל:
 ואת עסקי בל ואל

אבן עזרא
 אבן עזרא יסד המעמד לו לא כבודו - עמו ישב בקרבך - חקקתו יתקו אל יעקב - חדרו ראשו כבודו - וחיבתו הגדול - שחת לו לא בני מוסים - מעבוד על עיניה דדתי

פרוט ונציה (1524–1525) – שירת האזינו (דברים לב)